

ماهیت و شاخص‌های عدالت در قدرت از دیدگاه امام علی

نویسنده: اکرم قربانپور

چکیده

امام علی (علیه السلام) به عنوان یکی از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ اسلام، همواره بر اهمیت عدالت در حکومت تأکید داشته‌اند. ایشان عدالت را نه تنها یک اصل اخلاقی، بلکه رکن اساسی هر حکومت پایدار و سعادت‌مند می‌دانستند. در عین حال، عدالت به عنوان مقوله‌ای فراتاریخی، مسئله مورد توجه ادیان الهی، به ویژه اندیشه‌های اسلامی نیز است. در اندیشه‌های اسلامی، عدالت به خودی خود از چنان اهمیتی برخوردار است که در قرآن کریم و سنت، در باب آن بحث‌های فراوانی مطرح شده و به دنبال آن، یکی از پرمناقشه‌ترین مفاهیم دینی همواره مورد واکاوی دانشمندان مسلمان، اعم از فیلسوف، متکلم و فقیه بوده است. این مقاله به بررسی ماهیت عدالت و شاخصه‌های آن در قدرت از دیدگاه امام علی (علیه السلام) می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش، تبیین مفهوم عمیق عدالت در اندیشه امام علی (علیه السلام) و ارائه الگویی جامع برای حکومتداری عادلانه بر اساس آموزه‌های آن حضرت است. در این مقاله، ابتدا به مفهوم عدالت از دیدگاه امام علی (علیه السلام) پرداخته شده و جایگاه آن در نظام ارزشی اسلام تبیین می‌شود. با استفاده از روش‌های توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع معتبر متون اصلی نظیر نهج البلاغه و سایر آثار مرتبط، تلاش شده است تا جایگاه عدالت در اندیشه‌های امام علی (علیه السلام) و ابعاد مختلف آن، از جمله عدالت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد بررسی قرار گیرد.

امام علی علیه‌السلام، عدالت را ستون اصلی حکومت و بنیان جامعه‌ای سالم و سعادت‌مند می‌دانست. در اندیشه ایشان، حکومت ابزاری صرفاً برای قدرت نبود، بلکه وسیله‌ای برای خدمت، راهنمایی و مشارکت مردم و اجرای عدالت بود. ایشان بر این باور بودند که هیچ‌کس، حتی حاکم در رأس قدرت، فراتر از قانون نیست. امام علی با ارائه شاخصه‌های دقیق برای ابعاد مختلف عدالت، الگویی جامع برای تحقق عدالت در قدرت به جهان ارائه کردند.

واژگان کلیدی:

حکومت، سیره امام علی، شاخصه‌های عدالت، قدرت، ماهیت عدالت

عدالت، به عنوان رکن اصلی هر نظام سیاسی-اجتماعی، همواره مورد بحث و بررسی اندیشمندان بوده است. در اندیشه اسلامی و به ویژه در سیره و آموزه‌های امام علی (ع)، عدالت جایگاه والایی داشته و به عنوان بنیان حکومت صالح و جامعه‌ی آرمانی مطرح شده است. با این حال، تعریف جامع و کاربردی از عدالت در قدرت و تبیین شاخص‌های عملی آن، به‌ویژه در بستر پیچیدگی‌های دنیای معاصر، همچنان نیازمند کاوش و تأمل است. این پژوهش درصدد است تا با تمرکز بر آموزه‌های امام علی (ع)، به تبیین مفهوم عدالت در قدرت و ارائه شاخص‌های عملی آن بپردازد و از این طریق، الگویی برای حکومتداری عادلانه ارائه دهد.

در عصر حاضر، بحران‌های عدالت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در بسیاری از جوامع، لزوم بازخوانی و تبیین مجدد مفهوم عدالت و راهکارهای عملی تحقق آن را بیش از پیش نمایان می‌سازد. سیره و گفتار امام علی (ع) به عنوان الگوی عملی حکومت عادلانه، منبع ارزشمندی برای شناخت شاخص‌های عدالت در قدرت و چگونگی پیاده‌سازی آن محسوب می‌شود.

اهمیت این پژوهش در ارائه الگویی عملی و قابل اتکا برای حکومتداری عادلانه، مبتنی بر آموزه‌های امام علی (ع) نهفته است. این الگو می‌تواند به عنوان راهنمای عملی برای سیاست‌گذاران و حاکمان در جهت تحقق عدالت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، قضایی مورد استفاده قرار گیرد.

پژوهش «مبانی عدالت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع)» نوشته حسن حاج حسینی (مجله مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۸، بهار ۱۳۸۶) قابل ذکر است. این پژوهش، با رویکردی فلسفی، به بررسی مبانی عدالت اجتماعی در سه حوزه انسان‌شناسی (کرامت انسان، جایگاه خلیفه الهی، دین‌مداری)، معرفت‌شناسی (ابزارهای شناخت و محدودیت‌های شناختی)، و هستی‌شناسی اجتماعی (اصالت جمع و فرد، حقیقت وجودی جامعه) می‌پردازد و به دنبال فهم «چرا» و «چگونه» پدید آمدن عدالت اجتماعی در اندیشه امام علی (ع) است. برخلاف این پژوهش، تحقیق حاضر بر جنبه‌های علمی و کاربردی عدالت در حکومت‌داری عادلانه تمرکز دارد و هدف آن ارائه الگویی برای حکمرانی عادلانه با تأکید بر ابعاد عدالت در دیدگاه امام علی (ع) و نقش آن در پایداری و سعادت حکومت می‌باشد.

۱-۱- حکومت:

واژه "حکومت" از ریشه "حکم" گرفته شده است. لغت‌شناسان معانی گوناگونی برای این واژه ذکر کرده‌اند که هم در حوزه سیاست و هم در سایر زمینه‌ها کاربرد دارد. در اینجا به برخی از این معانی اشاره می‌کنیم:

۱. حکم به معنای قضاوت، داوری و فصل خصومت: واژه‌های "حاکم" و "محکم" بیشتر در این مفهوم به کار می‌رود.
۲. حکم به معنای سلطه و استیلا یافتن برای اداره جامعه: واژه‌های "حکم" و "حکومت" نیز از همین مفهوم گرفته شده است.^۱

۳. حکم به معنای دستور، فرمان و قانون: این معنا نیز در مفهوم لغوی حکومت به کار رفته است در معنای لغوی، حکومت به معنای فرمان دادن، امر کردن، فرمانروایی، سلطنت، پادشاهی، داوری و قضاوت آمده است.^۲
- در معنای اصطلاحی، حکومت عبارت است از فرمانروایی یک شخص، یک هیئت حاکمه یا هیئت‌های مختلف در یک جامعه به منظور تنظیم و اصلاح امور اجتماعی و انتظام بخشیدن به امر معاش آن جامعه.^۳ اما مفهوم حکومت در نهج البلاغه و سیره علی (ع) جز به مفهوم مدیریت، محبت، مشارکت، هدایت، خدمت و عدالت نیست.^۴

۱-۲- عدالت:

واژه "عدالت" از ریشه "عدل" گرفته شده است. "عدل" به معنای استقامت بر طریق حق و اجتناب از انحراف از آن است. همچنین "عدل" به عنوان مصدر، به معنای ضد ظلم و جور به کار می‌رود و به مفهوم مساوات رفتار کردن با دو نفر نیز اشاره دارد.^۵

در مفهوم لغوی، عدالت به معنای داد کردن، داد دادن، نهادن هر چیز در جای خود، حد متوسط بین افراط و تفریط در هر یک از قوا، انصاف، دادگری و حد اعتدال آمده است. در حوزه کلام و فلسفه، مفهوم اصطلاحی عدالت به برخی از ویژگی‌های خداوند سبحان اشاره دارد و نظم و تعادل حاکم بر جهان هستی و تناسب پاداش و عقوبت‌های الهی با اعمال بندگان را تداعی می‌کند.^۶

۱. باباپور، محمد مهدی، «حاکمیت در نهج البلاغه»، قم مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۲، ص ۳۲

۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷

۳. باباپور، محمد مهدی، «حاکمیت در نهج البلاغه»، ص ۳۴

۴. دلشاد تهرانی مصطفی، «تفسیر موضوعی نهج البلاغه»، تهران، ناشر: دریا، ص ۱۱۴

۵. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا

۶. پرور، اسماعیل، «گلبانگ عدالت»، قم، ناشر: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۸۲، ص ۱-۱۳

در روایاتی از امام علی (علیه السلام) آمده است که می‌فرمایند: «التوحيد ان لا تتوهمه والعدل ان لا تتهمه»؛ توحید و یگانگی خداوند آن است که او را در وهم و اندیشه خود نگنجانید، و عدل الهی آن است که او را به صفات ناروا متهم نکنید.^۱

۳-۱- قدرت

قدرت در لغت به معنای توانستن، توانایی داشتن و قابلیت انجام کار یا ترک آن است. به لحاظ اصطلاحی، مفهوم قدرت را باید در فلسفه و کلام اسلامی، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی جستجو کرد. در یک جمع‌بندی کلی، معنای قدرت آن است که فاعل، اگر بخواهد فعلی را انجام دهد قادر باشد و اگر بخواهد آن را ترک کند.^۲ در قرآن کریم، قدرت گاهی به "ولایت" تعبیر شده و کلمه "خلیفه" نیز به معنای قدرت و پادشاهی به کار رفته است. بسیاری از اندیشمندان اسلامی، قدرت را مترادف با حکومت، حاکمیت، سلطنت و ولایت می‌دانند. در فلسفه اسلامی، قدرت به معنای توانایی فعل یا ترک آن به عنوان یک فرض ذهنی و عقلی تعریف شده است.^۳ محققان سیاسی، علم سیاست را علم کسب و حفظ قدرت سیاسی می‌دانند و بیان کرده‌اند که قدرت، عین توانایی فکری و عملی برای ایجاد شرایط و نتایج مطلوب است.^۴

الف) ماهیت عدالت از دیدگاه امام علی (علیه السلام)

عدالت با نام علی (علیه السلام) چنان می‌درخشد که گویی خورشید بر چهره روز و ماه کامل بر چهره شب، همراه اوست و با راه و رسم او خود را می‌نمایاند. عدالت نزد او نه فقط ارزشی والا که بتوان از آن سخن گفت و بدون آن زندگی را زیست انسانی ندانست، بلکه اصلی حاکم بر گستره هستی، قوانین و سنن الهی، زندگی انسانی، پیامبری و پیشوایی، هدایت و رهبری، فرجام زندگی و رستخیز آدمی، امور سیاسی، حکومتی، مدیریت اقتصادی، نظامی و قضایی و مرامی است.^۵

۱. پرور، اسماعیل، «گلبانک عدالت»، ص ۱-۱۳

۲. سعیدی مهر، محمد، «کلام اسلامی»، قم، ناشر: کتاب طه، ۱۳۹۹، ص ۲۳۷

۳. اخلاقی، سرور، «رابطه قدرت و عدالت در فقه سیاسی» قم، مرکز ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰، ص ۱۸-۲۷

۴. ماندگار، محمد مهدی، «خط مشی های سیاسی نهج البلاغه»، قم، ناشر: کتاب بوستان قم، ۱۳۸۱، ص ۲۰۸

۵. دلشاد تهرانی، مصطفی، «سبک زندگی در نهج البلاغه»، تهران، ناشر: دریا، ص ۳۸

امام علی (علیه السلام) عدالت را در تمامی ابعادش به خوبی می‌شناخت و با تمام وجود از آن پاسداری می‌کرد. مفاهیم و مصادیق عدالت نزد ایشان کاملاً روشن بود و با تمام توان در پی تحقق آن بود. هدف ایشان برپایی عدالت در همه معانی و در تمامی عرصه‌های ممکن بود.

در سیره امام علی (علیه السلام)، عدالت در پنج مفهوم کلیدی به کار رفته است که ایشان این مفاهیم را در عمل به خوبی معنا بخشیده‌اند^۱

۱. قرار دادن هر چیز در جای خود: این مفهوم بنیادین عدالت، بدین معناست که هر چیز و هر کس در جایگاه شایسته خود قرار گیرد. چنان که فرموده‌اند: «العدل یضع الامور مواضعها» (عدالت، امور را در جایگاه خود قرار می‌دهد). این مفهوم در تمام سخنان و عملکرد عدالت‌خواهانه امام علی (علیه السلام) مورد توجه بوده است.^۲

۲. انصاف و داد: مفهوم دیگر عدالت نزد امام علی (علیه السلام)، انصاف و داد است. انصاف به معنای نصف کردن یا به نیمه رساندن چیزی است. در روابط اجتماعی، سیاسی و اداری، انصاف به معنای تقسیم سود و زیان میان خود و دیگران، پاسداشت حقوق دیگران همانند حقوق خود، و رعایت یکسان حقوق طرفین در داوری است. امام علی (علیه السلام) فرمود: «العدل انصاف» (عدالت یعنی انصاف). در این بیان، عدالت به مفهوم انصاف و داد آمده است.^۳

۳. مساوات و تفاوت حق‌ها: عدالت در حوزه حقوق عمومی، به معنای برابری و مساوات است؛ به این معنا که همه افراد در برابر قانون برابر باشند و از فرصت‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی به طور یکسان بهره‌مند شوند. اما در حوزه حقوق شخصی، عدالت به معنای ملاحظه مراتب و تفاوت‌های گوناگون و رعایت حقوق متفاوت افراد است. امام علی (علیه السلام) به شدت تلاش می‌کرد که این مفاهیم در جایگاه خود به درستی شناخته و پاس داشته شود.^۴

۱. دلشاد تهرانی، مصطفی، «سبک زندگی در نهج البلاغه»، ص ۴۴

۲. ۳. ۴. همان، ص ۳۸-۴۴

ز) شاخصه‌های عدالت قضایی در قدرت از دیدگاه امام علی (علیه السلام)

۱. پاسداشت همه جانبه عدالت در قضاوت

عدالت در قضاوت زمانی محقق می شود که از هر جهت مورد پاسداری قرار گیرد و هیچ شخص یا عاملی، امر قضاوت را تحت تأثیر قرار نداده و از مسیر حق منحرف نکند. لازمه پاسداشت همه جانبه عدالت در قضاوت، رعایت دقیق و صحیح آداب قضاوت است. برخی از این آداب عبارتند از: برابری میان طرفین دعوا، پرهیز از قضاوت در حالت نامناسب، خودداری از قضاوت پیش از شنیدن سخنان هر دو طرف، پرهیز از گفتگوهای خصوصی در محکمه، اجتناب از عجله در داوری و تأمل و درنگ پیش از صدور حکم، و حفظ حرمت و کرامت متهم و مدعی. امام علی (علیه السلام) بر پاسداری از این امور تأکید داشتند و هیچ گونه انحرافی از آن را جایز نمی دانستند^۱

۲. گزینش نخبگان برای داوری

از دیدگاه امام علی (علیه السلام)، قاضی باید فردی صالح، عالم و آگاه به قوانین باشد تا بتواند به درستی احقاق حق کند. گزینش نخبگان به دلیل اهمیت حفظ حقوق مردم، پیشگیری از فساد، و تقویت اعتماد عمومی، ضروری است. امام علی (علیه السلام) در عهدنامه خود به مالک اشتر می فرمایند: «آنگاه برای داوری در میان مردم، شایسته ترین فرد را از نظر خودت برگزین، کسی که کارها بر او دشوار نگردد، طرفین دعوا او را به لجاجت نکشانند، در لغزش ها پافشاری نکنند، و از بازگشت به حق، آنگاه که آن را شناخت، خودداری نورزد. به سبب طمع، به هلاکت نیفتد و به جای فهم دقیق تر، به اندک فهم اکتفا نکند. کسی که در شبهات بیش از همه درنگ کند و بیش از همه به حجت ها و استدلال بچسبد و این گونه افراد کم هستند.»^۲

۱. دلشاد نهرانی، مصطفی، «دادرسی مردمان»، ص ۱۴۴-۱۴۵-۲۰۳-۲۰۴

۲. ری شهری. محمد؛ «سیاست نامه امام علی (ع)»، قم، ناشر: موسسه

دارالذیث ۱۳۹۰، ص ۳۵۸-۳۶۵

۳. رعایت حقوق متهم:

از دیدگاه امام علی (علیه السلام)، متهم تا زمان اثبات جرم، بی گناه محسوب می شود. متهم حق دارد از خود دفاع کند و باید فرصت کافی برای ارائه مدارک و شواهد داشته باشد. امام علی (علیه السلام) به تمام جنبه های لازم برای قضاوت عادلانه و برحق توجه داشت، از جمله حق آزادی متهم در دفاع از خویش. این حق به طور جد آسیب دیده بود و تا زمانی که متهم نتواند بدون ترس، نگرانی و لکنت زبان، آزادانه از خود دفاع کند، حقی برپا نمی شود و عدالتی جاری نمی گردد.^۱ امام علی (ع) فرمود: با مردم منصفانه رفتار کن و در مورد آنها به عدالت قضاوت کن « نامه ۵۳ نهج البلاغه»

۴. نظارت بر عملکرد قضات:

امام علی (علیه السلام) شخصاً بر عملکرد قضات نظارت می کردند و در صورت مشاهده هرگونه تخلفی، با آنان برخورد می نمودند. ایشان در عهدنامه شان به مالک اشتر پس از بیان چگونگی گزینش قضات، تأکید کردند که: «از داوری او بسیار مراقبت کن». امام علی (علیه السلام) همچنین به قاضی شریح فرمودند: «بپرهیز از اجرای هر حکمی در قصاص، حدود الهی یا حقوق مسلمانان، مگر آنکه آن را بر من عرضه داری، ان شاء الله»^۲

۵. رعایت احتیاط در مجازات:

امام علی (علیه السلام) بر ضرورت تحقیق کامل و دقیق در پرونده های قضایی تأکید داشتند. ایشان قضات را از صدور حکم عجولانه و بدون بررسی نهی می کردند. بر اساس آموزه های نبوی و علوی، هر جا کمترین شک و شبهه ای وجود داشته باشد، لازم است از صدور حکم مجازات پرهیز شود، زیرا این کار بهتر از مجازات شدن فردی است که جرم مرتکب نشده یا جرمش در حد مجازات نبوده است. امیر مؤمنان در عهدنامه مالک اشتر فرموده اند: «و از هر آنچه برای آشکار نیست، خود را به ناآگاهی و غفلت بزن.»^۳

۱. دلشاد نهرانی، مصطفی، «دادرسی مردمان»، ص ۱۴۴-۱۴۵-۲۰۳-۲۰۴

۲. ری شهری، محمد مهدی، «سیاست نامه امام علی (ع)»، ص ۳۵۸-۳۶۵

۳. دلشاد نهرانی، مصطفی، «دادرسی مردمان»، ص ۲۰۴

۶. تأکید بر استقلال دستگاه قضایی:

یکی از ارکان اعتماد مردم به نظام حکومتی و مقبولیت مردمی، سلامت دستگاه قضایی است که پناهگاهی برای حل مشکلات شناخته می‌شود. امام علی (علیه‌السلام) ضمن تبیین چگونگی عملکرد دستگاه قضایی و ویژگی‌های قضاات و داوران، بر ضرورت استقلال این دستگاه تأکید کرده و صفات قضاات را شامل عادل بودن، عالم و آگاه به قوانین بودن می‌داند. ایشان همچنین بر این موضوع تأکید دارند که قضاات در صدور احکام نباید از هیچ فشار یا نفوذی تأثیر بپذیرند.^۱

نتیجه نهایی بحث

عدالت از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام) فراتر از یک مفهوم قانونی است؛ این عدالت به عنوان یک اصل اخلاقی و بنیادین، تمامی جوانب زندگی، به ویژه حکومت‌داری را در بر می‌گیرد. در اندیشه ایشان، حکومت تنها یک ابزار قدرت نیست، بلکه وسیله‌ای برای خدمت، راهنمایی، مشارکت مردم و اجرای عدالت است. از نظر امام علی (ع)، قدرت باید به منظور تحقق عدالت مورد استفاده قرار گیرد و نابرابری و بی‌عدالتی می‌تواند زمینه‌ساز ناامنی و هرج و مرج باشد،

امام علی (ع) بر این باور بود که هیچ‌کس فراتر از قانون نیست؛ حتی حاکم، که در رأس قدرت قرار دارد، باید تابع قانون باشد و عدالت باید به‌طور یکسان بر همگان اعمال شود. او عدالت را یک مفهوم جامع و چندوجهی می‌دانست که ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را در بر می‌گیرد و آن را بنیان یک جامعه سالم و پایدار می‌دانست. بدون عدالت، هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند به پیشرفت و سعادت دست یابد.

امام علی (ع) نه تنها به نظریه‌پردازی در زمینه عدالت پرداخت، بلکه در عمل نیز الگویی برای حاکمیت عادلانه ارائه نمود. مواضع ایشان در زمینه عدالت، نه تنها در تاریخ اسلام، بلکه برای جوامع معاصر نیز راهگشاست. ایشان با ارائه شاخص‌های دقیق برای هر یک از ابعاد، الگوی جامع و کاملی برای تحقق عدالت در قدرت به دنیا معرفی کردند. با این حال، تطبیق این الگوها با چالش‌های عصر حاضر همچنان نیازمند پژوهش‌های بیشتری است.

۱. ماندگار، محمد مهدی، «خط مشی‌های سیاسی نهج البلاغه»، ص ۱۱۱

منابع و مآخذ:

*قرآن کریم

۱. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، انتشارات سرور، چاپ الهادی، ۱۳۸۶ ش
۲. غررالحکم و درر الحکم، علی بن ابی طالب، گردآورنده عامری عبدالواحد بن محمد، مترجم سعید و لطیف راشدی، فارسی/عربی، ناشر پیام علمدار، قم، ایران، ۱۳۹۱ ش
۳. سفینه البحار و مدینه الحکم، عباس قمی، عربی، سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، قم، ایران، ۱۴۱۴ قمری.
۴. آیین کشورداری از دیدگاه امام علی (ع)، محمد فاضل لنکرانی، تقریر و تنظیم حسین کریمی، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۶ ش
۵. حکومت و رهبری از منظر نهج البلاغه، محمد سلمان کیاسری، نشر: قم، مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۵ ش
۶. سیره علوی، سید حسین حسینی قمی، نشر: قم، عطش، ۱۳۹۴ ش
۷. در چشمه سار نهج البلاغه، اسماعیل منصوری لاریجانی، ویراستار: محمد حسن استادی مقدم، انتشارات خادم الرضا، ۱۳۸۲ ش
۸. امام علی (ع) وحدت اسلامی، محمد تقی گیلک آبادی، ناشر: محمد تقی گیلک آبادی، زبان اصلی فارسی.
۹. اندیشه‌های اقتصادی در نهج البلاغه، سید محسن حائری، ترجمه: عبدالعلی آل بویه لنگرودی، ویراستار: سید احمد حسینی یارندی، انتشارات بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۸ ش
۱۰. خط مشق‌های سیاسی در نهج البلاغه، محمد مهدی ماندگاری، تهیه: موسسه آموزش عالی باقرالعلوم (ع)، ناشر: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱ ش
۱۱. لغت‌نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، روزنه، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش
۱۲. سیاست نامه امام علی (ع)، محمد محمدی ری شهری، نشر: قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۰ ش

۱۳. مبانی حکومت اسلامی، جعفر سبحانی تبریزی، ناشر: موسسه امام صادق (ع)، قم، ایران.
۱۴. اصول عقاید، محسن قرائتی، فارسی، ناشر: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ایران، ۱۳۸۸ ش
۱۵. سبک زندگی در نهج البلاغه (سیره شناسی)، مصطفی دلشاد تهرانی، ناشر: دریا، تهران- ایران، ۱۳۹۴ ش
۱۶. دادرسی مردمان، مصطفی دلشاد تهرانی، ناشر: دریا، تهران- ایران، ۱۳۹۴ ش
۱۷. کاوشی در نهج البلاغه، معاونت پژوهشی بنیاد نهج البلاغه، ناشر: بنیاد نهج البلاغه، تهران- ایران، ۱۳۸۸ ش
۱۸. حاکمیت و حکمرانی در نهج البلاغه، محمد مهدی بابا پورگل افشانی، ناشر: قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۳۹۲ ش
۱۹. اداره سالم به روایت نهج البلاغه، علی اصغر پورعزت، ناشر: بنیاد نهج البلاغه، تهران- ایران، فارسی، ۱۳۹۳ ش
۲۰. سیاست و مدیریت از دیدگاه امام علی (ع)، محمد تقی رهبر، ناشر: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، تهران- ایران، ۱۳۷۹ ش
۲۱. اخلاقی، سرور، رابطه قدرت و عدالت در فقه سیاسی مرکز بین المللی ترجمه و نشر: المصطفی سلام الله علیه ۱۳۹۰ ش
۲۲. سعیدی مهر، محمد آموزش کلام اسلامی، قم، ناشر: کتاب طاها ۱۳۹۹ ش
۲۳. پرور، اسماعیل گلبانگ، عدالت، قم بوستان کتاب قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما ۱۳۸۲ ش
۲۴. منتظری حسینعلی، درس‌هایی از نهج البلاغه، ناشر: سرایی، تهران- ایران ۱۳۸۳ ش
۲۵. موسوی فرد، سید سعید، «عدالت هجتماعی در کلام علی تا علی» تهران- ایران، ۱۴۰۳ ش

وَالسَّلَامُ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى